ГАРАНТІЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ НЕПОВНОЛІТНЬОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

СОТНІКОВ Олександр - аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 (з підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції України) Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID:0009-0004-8109
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.18

У статті досліджуються особливості процесуального статусу неповнолітнього в кримінальному провадженні та надається аналіз чинних законодавчих механізмів захисту його прав і законних інтересів. Особлива увага приділяється таким процесуальним гарантіям, як обов'язкова участь законного представника, педагога або психолога під час допиту, право на захист, дотримання принципу найкращого забезпечення інтересів дитини, а також заборона застосування до неповнолітніх недопустимих методів слідства. На основі аналізу судової практики та нормативно-правової бази обґрунтовано необхідність удосконалення окремих положень Кримінального процесуального кодексу України. Зроблено висновок про важливість комплексного та чутливого підходу до участі неповнолітніх у кримінальному процесі задля мінімізації психологічної шкоди та забезпечення справедливого судочинства.

Гарантії захищеності прав і законних інтересів неповнолітнього в кримінальному провадженні — це сукупність норм і процедур, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, які спрямовані на забезпечення справедливого, гуманного та чутливого підходу до участі дітей у кримінальному процесі як підозрюваних, обвинувачених, потерпілих або свідків.

До основних гарантій належать: обов'язкова участь захисника — адвокат має бути залучений з моменту фактичного затримання або повідомлення про підозру. Присутність законного представника (одного з батьків, опікуна чи іншої уповноваженої особи) під час проведення слідчих дій. Залучення педагога або психолога при допиті неповнолітнього для запобігання психологічному тиску. Заборона тривалих допитів і нічних слідчих дій за участі неповнолітніх. Застосування особливих режимів допиту та використання спеціально обладнаних приміщень для дітей. Дотримання принципу найкращих інтересів дитини, який має пріоритет у всіх процесуальних рішеннях. Ці гарантії є необхідними для того, щоб кримінальне провадження не порушувало права дитини, не шкодило її психоемоційному стану та забезпечувало справедливе правосуддя з урахуванням її вікових і соціальних особливостей.

Ключові слова: неповнолітній, кримінальне провадження, права дитини, законний представник, процесуальні гарантії, допит неповнолітнього, правовий захист, педагог, психолог.

Постановка проблеми

Участь неповнолітніх у кримінальному провадженні, незалежно від їхнього процесуального статусу (свідок, потерпілий, підозрюваний), вимагає особливо чутливого, правового та психологічного підходу з боку держави. Однак на практиці спостерігаються численні випадки порушення гарантій прав неповнолітніх, зокрема щодо їх допиту без участі законних представників або фахівців, порушення принципу найкращих інтересів дитини, а також застосування процедур, не адаптованих до вікових та психоемоційних особливостей дитини. Це обумовлює

необхідність удосконалення процесуальних механізмів захисту прав неповнолітніх у кримінальному процесі.

Мета дослідження

Дослідити зміст, обсяг та практичну реалізацію гарантій захисту прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні, а також сформулювати пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів захисту прав дитини.

Аналіз досліджень

Проблема захищеності неповнолітніх у кримінальному процесі порушувалася у працях таких науковців, як Н. Сидорова, О. Капліна, І. Болдирєв, які висвітлюють процесуальні аспекти участі неповнолітніх у досудовому розслідуванні та судовому провадженні. Також використовуються напрацювання у сфері міжнародного права, зокрема Конвенції ООН про права дитини, Європейської конвенції з прав людини, стандартів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини. Однак недостатньо уваги приділено саме практичним механізмам реалізації гарантій на національному рівні та аналізу відповідної судової практики в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Здійснення провадження в кримінальній справі щодо неповнолітніх передбачає використання додаткових гарантій їхньої захищеності, наявність яких обумовлена особливостями психологічного розвитку неповнолітніх.

Кримінальне судочинство є регламентована законом кримінально-процесуальна діяльність уповноважених державних органів прокуратури, посадових осіб та інших учасників, спрямована на досягнення завдань кримінального права та реалізацію призначення кримінального судочинства.

У процесі кримінально-процесуальної діяльності учасники кримінального судочинства вступають між собою в кримінально-процесуальні відносини, які виступають як способи реалізації прав та обов'язків конкретного учасника кримінального процесу. Суб'єктивні права конкретного учасника кримінально-процесуальних відносин є однією з гарантій захисту його прав і законних інтересів. Суб'єктивне право потерпілого, обвинуваченого, підозрюваного, іншого учасника процесу для того, щоб воно могло бути реалізовано в повному обсязі, незалежно від розсуду тієї чи іншої посадової особи, має бути забезпечене певними гарантіями, і це також стосується будь-якого учасника процесу [1].

Таким чином, на сьогодні, з урахуванням визначення нового підходу до призначення кримінального судочинства, воно має здійснюватися за допомогою таких засобів та методів, які гарантували б захист прав і законних інтересів його учасників, незалежно від процесуального статусу кожного з них.

Поняття процесуальних гарантій у науці кримінального процесу дається в різних формах. М. М. Михеєнко, який визначає процесуальні гарантії як передбачені законом засоби забезпечення завдань кримінального судочинства й охорони прав і законних інтересів осіб, що беруть участь у процесі [2, с. 32].

Л. І. Лобойко, що розглядає кримінально-процесуальні гарантії як засоби забезпечення ефективного функціонування кримінального процесу, включаючи систему принципів, процесуальний статус учасників, судовий контроль, прокурорський нагляд тощо [3].

П. А. Лупинська, яка під процесуальними гарантіями розуміє правові засоби, що забезпечують усім суб'єктам кримінально-процесуальної діяльності можливість виконувати зобов'язання та користуватися наданими правами [4, с.19].

Інші вчені, які підкреслюють багаторівневу системність гарантій, що включає кримінально-процесуальну форму, принципи процесу, статус учасників, заходи забезпечення, судовий і прокурорський контроль, інститут оскарження тощо [5; 6].

Процесуальні гарантії є встановленими КПК України засобами, які забезпечують захист прав і законних інтересів особистості в кримінальному судочинстві,

будучи обов'язковими для правозастосовника.

У КПК України виділено розділ, який регламентує порядок провадження у кримінальних справах щодо неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення. Проте щодо участі неповнолітніх потерпілих і свідків, процесуальні гарантії захисту їхніх прав та законних інтересів передбачені не лише загальними нормами, а й спеціальними положеннями, зокрема у статті 18 Закону України «Про охорону дитинства», статті 227 Кримінального процесуального кодексу України (особливості допиту неповнолітніх), а також в інших нормативно-правових актах, які встановлюють особливий порядок поводження з дітьми в кримінальному провадженні.

Відповідно до Пекінських правил судочинство у справах неповнолітніх має проводитися «в атмосфері розуміння», що дозволяє неповнолітньому «брати участь і вільно викладати свою точку зору» (ст. 14.2) [7]. Тобто процедура спілкування з неповнолітніми повинна відповідати мінімальним стандартам належної правової процедури. Забезпечення розуміння, з погляду, має забезпечуватися участю педагога.

Участь педагога під час допиту з участю неповнолітнього є гарантією захищеності прав і законних інтересів неповнолітнього.

Допит є однією із найпоширеніших слідчих дій і має важливе значення для збору доказів, за допомогою якого є можливість отримати відомості про подію правопорушення, осіб, які його вчинили, обставини події тощо. При цьому законодавством визначено чіткі вимоги до допиту, коли допитуваним виступає дитина.

Допит є слідчою (розшуковою) дією, яка проводиться в усіх кримінальних провадженнях. Допит є однією з форм отримання доказової інформації через фіксацію показань, процесуальний засіб формування і перевірки доказів, проте на законодавчому рівні поняття допиту як слідчої (розшукової) дії не закріплено.

На думку Удалової Л. Д., допит передбачає собою «регламентований законодавством усний діалог між посадовою особою, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа, та свідком, підозрюваним та обвинуваченим, що проводиться з метою отримання фактичних даних (усних відомостей), які мають доказове значення» [8, с. 75].

КПК України у главі 38 передбачає особливий порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх. Законодавцем передбачено низку гарантій, які відповідають Пекінським правилам та спрямовані на забезпечення прав і законних інтересів дітей, які вчинили кримінальне правопорушення: 1) спеціально уповноважений слідчий (ч. 2 ст. 484 КПК України); 2) спеціальний предмет доказування (ст. 485, 487 КПК України); 3) участь законного представника та обов'язкова участь захисника (ст. 488, п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України); 4) особливий порядок виклику та застосування запобіжних заходів (ст. 489, 492, 493 КПК України); 5) участь у судовому розгляді представників служби в справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції (ст. 496 КПК України); 6) здійснення судового розгляду суддями, уповноваженими на це (ч. 10 ст. 31 КПК України); 7) закрите судове засідання та ін.

Норми чинного КПК України створюють низку гарантій для неповнолітніх підозрюваного та обвинуваченого, натомість гарантії забезпечення прав і законних інтересів неповнолітнього потерпілого і свідка залишаються певною мірою поза увагою законодавця. Ст. ст. 226, 227, 354 КПК України передбачають участь (присутність) педагога або психолога, законного представника, а за необхідності – лікаря під час проведення слідчих (розшукових) дій та допиту за участю малолітньої або неповнолітньої особи. У цих нормах зазначені окремі права та обов'язки цих суб'єктів: обов'язок бути присутніми при допиті, заперечувати проти запитань та ставити запитання, право за дозволом ставити уточнювальні запитання малолітній або неповнолітній особі.

Одним із ключових принципів захисту прав дитини є забезпечення її інтересів. Практичною реалізацією цього принципу, зокрема, є запровадження в Україні моделі Барнахус у роботі з дітьми, які постраждали або стали свідками насильства.

Барнахус – це безпечне середовище для дітей, де спільно працюють фахівці різних сфер, надаючи необхідну підтримку дитині, яка стала свідком або постраждала від насильства. Йдеться насамперед про психологічну, медичну, соціальну та юридичну підтримку. Разом з цим фахівці центру сприяють правосуддю, дружньому до дитини, – створюють максимально нетравматичне середовище, у якому дитина може надати повну інформацію, необхідну для розслідування.

Однак досить часто слідчі порушують встановлені норми КПК України щодо порядку проведення допиту неповнолітніх у різних правових статусах. Так, наприклад, у кримінальному провадженні № 12014060320000547 допит неповнолітнього свідка проводився за присутності його баби та діда, однак у матеріалах кримінального провадження відсутнє будь-яке документальне підтвердження родинних зв'язків свідка із вказаними особами, що дає привід вважати, що допит був проведений з порушенням вимог КПК України [9]. Як вбачається з матеріалів скарги по справі № 234/16981/16-к, слідчий не викликав психолога або педагога, лікаря, які б могли надати кваліфікований висновок у галузі психології, внаслідок чого неповнолітній свідок дійсно мав психологічний стрес, що, у свою чергу, підтверджується проведеною по справі судово-психологічною експертизою та є грубим порушенням вимог ст. ст. 226, 227 КПК України [10]. Отже, сучасний стан кримінального процесуального забезпечення проведення допиту неповнолітніх в Україні свідчить про недостатній рівень правової регламентації та дотримання прав неповнолітніх осіб безпосередньо на практиці. У цьому контексті треба зазначити, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх має бути спрямоване на забезпечення додаткових гарантій захисту таких осіб.

Порушення процесуальних гарантій, що входять до змісту суб'єктивних прав конкретного учасника кримінального судочинства, є грубими порушеннями кримінально-процесуального закону, які спричиняють визнання вчинених дій, прийнятих рішень незаконними.

Враховуючи, що педагог, на думку законодавця, є гарантом захисту прав неповнолітнього під час проведення допиту, слід розглянути отримання свідчень від неповнолітніх за відсутності педагога в системі кримінально-процесуальних порушень.

Залежно від суб'єкта порушення закону – на порушення посадових осіб (зазвичай це порушення правил провадження допиту) та порушення закону, вчинені свідком (відмова від надання свідчень, надання свідомо хибних показань). Вважаємо, що порушення правил провадження допиту може мати місце не тільки при провадженні допиту свідка, але й при провадженні допиту іншого учасника. Зокрема, одним із порушень цього правила стосовно участі педагога у допиті неповнолітнього виступатиме ненадання права педагогу зробити письмові зауваження щодо порядку проведення допиту, встановленого у КПК України.

Залежно від моменту вчинення порушень їх можна поділити на порушення, які здійснюються учасниками кримінального процесу на етапі підготовки до провадження допиту. Ці порушення можуть бути допущені, на наш погляд, під час підготовки до проведення допиту з будь-яким учасником кримінального судочинства, який має право надавати свідчення. Стосовно участі педагога ми розглядаємо можливість кількох порушень, які можуть бути допущені на етапі підготовки до допиту. По-перше, це може бути обумовлено не роз'ясненням прав педагога як учасника цієї слідчої дії. По-друге, слідчий може запросити педагога, який не відповідає вимогам, що висуваються щодо нього як учаснику судочинства. Таким чином, з одного боку, педагог не зможе реалізувати свої права, відповідно захистити інтереси підлітка, з іншого, постає питання про заміну педагога, що затягне процес проведення слідчої дії, викличе негативне ставлення до слідчого як з боку неповнолітнього, так і з боку педагога.

У зв'язку з тим, що законодавець виділив обов'язкову участь педагога при проведенні допиту. На наш погляд, суттєвим порушенням буде розглядатися проведення допиту без участі педагога у всіх випадках, коли його участь є обов'язковою за законом

(ст. 227 та ст. 491 КПК України). У разі, якщо законодавець залишив питання про запрошення педагога для допиту, у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі в кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника, питання про суттєвість порушення має вирішуватися в кожній конкретній ситуації окремо.

Як убачається з матеріалів кримінального провадження, у судовому засіданні суду першої інстанції від 28 грудня 2020 року було допитано малолітнього потерпілого ОСОБА_8 та його батька ОСОБА_12 щодо обставин вчинення злочину, які їм відомі. При цьому після допиту потерпілого суд встановив, що в матеріалах справи відсутнє процесуальне рішення, яким ОСОБА_12 було залучено як законного представника потерпілого, внаслідок чого місцевий суд, керуючись статтями 44 59 КПК України, постановив ухвалу про визнання ОСОБА_12 законним представником малолітнього потерпілого ОСОБА_8 [11].

Ураховуючи вищенаведене, колегія суддів вважає, що фактично допит малолітнього потерпілого ОСОБА_8 в суді першої інстанції було здійснено в присутності його батька, якого ухвалою суду було визнано законним представником, а факт того, що така ухвала була постановлена після допиту, на переконання Суду, у цьому конкретному випадку, жодним чином не свідчить про порушення вимог процесуального закону, а тому касаційна скарга сторони захисту в цій частині задоволенню не підлягає.

По-четверте, залежно від юридичних наслідків, які спричиняє порушення закону (також критерієм тут може бути ступінь суспільної небезпеки порушення), вони поділяються на порушення, до яких застосовуються заходи процесуальної відповідальності, і порушення, за які особи притягуються до кримінальної (матеріальної) відповідальності.

Якщо розглядати цей критерій, то необхідно зазначити, що стосовно участі педагога його не застосовують, оскільки наразі законодавець не сконструював норму, яка б визначала права та обов'язки педагога таким чином, щоб він міг нести будь-яку відповідальність за допущені ним порушення.

Залежно від сутності порушень, їх можна поділити на порушення правил провадження слідчої дії, під час якої отримано показання свідка, і порушення, пов'язані з недотриманням правил процесуального оформлення цієї слідчої дії.

Порушення, «які якимось чином можуть позначитися на достовірності доказу», поділяються на поновлювані та непоновлювані. Вважаємо, що порушення, пов'язані з відмовою в допуску педагога або запрошенням неналежного педагога до участі в допиті неповнолітнього, коли його участь є обов'язковою, мають розглядатися як непоправні істотні порушення закону. В інших випадках оцінка доказу, отриманого без участі педагога, має здійснюватися в кожному конкретному випадку індивідуально. Доказ може бути визнано як допустимим, так і недопустимим.

Таким чином, педагог має сприяти ефективній взаємодії між неповнолітнім та слідчим, виявити причини, які підштовхнули на вчинення кримінального правопорушення та спрогнозувати педагогічні наслідки при різних рішеннях прийнятою уповноваженою особою щодо кримінального провадження.

Література

1. Маринич О.Ю. Поняття забезпечення прав і законних інтересів людини у досудовому кримінальному провадженні. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. С. 171-176. https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/31.pdfhttps://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/31.pdf

2. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : [підручник] / Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. (2-ге вид., перероб. і доп.). К. : Либідь, 1999. 536 с.

SUMMARY

The article examines the peculiarities of the procedural status of a minor in criminal proceedings and provides an analysis of the current legislative mechanisms for protecting his/her rights and legitimate interests. Particular attention is paid to such procedural guarantees as the mandatory participation of a legal representative, teacher or psychologist during interrogation, the right to defense, compliance with the principle of the best interests of the child, and the prohibition of the use of inadmissible methods of investigation against minors. Based on the analysis of judicial practice and the regulatory framework, the author substantiates the need to improve certain provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The author concludes that it is important to have a comprehensive and sensitive approach to the participation of minors in criminal proceedings in order to minimize psychological harm and ensure a fair trial.

Guarantees of protection of the rights and legitimate interests of a minor in criminal proceedings are a set of rules and procedures provided for by criminal procedure legislation aimed at ensuring a fair, humane and sensitive approach to the participation of children in criminal proceedings as suspects, accused, victims or witnesses.

The main guarantees include: mandatory participation of a defense counsel - a lawyer must be involved from the moment of actual detention or notification of suspicion. The presence of a legal representative (one of the parents, guardian or other authorized person) during investigative actions. Involvement of a teacher or psychologist during the interrogation of a minor to prevent psychological pressure. Prohibition of prolonged interrogations and nighttime investigative actions involving minors. Application of special interrogation regimes and use of specially equipped premises for children. Adherence to the principle of the best interests of the child, which takes precedence in all procedural decisions. These guarantees are necessary to ensure that criminal proceedings do not violate the rights of a child, do not harm his or her psycho-emotional state and ensure fair justice, taking into account his or her age and social characteristics.

Keywords: juvenile, criminal proceedings, child's rights, legal representative, procedural guarantees, interrogation of a minor, legal protection, teacher, psychologist.

3. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій : [навч. посібник]. К.: Істина, 2005. 456 с.

4. Цилюрик І.І. Про процесуальні гарантії захисту прав і свобод учасників кримінального судочинства. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/5060/vnulpurn201683784.pdf

5. Миколенко О.М. Система кримінальних процесуальних гарантій. URL: https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/49c48d58-72d1-4617-87ef-bdd1aef7b9f6/content

6. Старенький О.С. Щодо визначення поняття та видів кримінальних процесуальних гарантій захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні. Вісник кримінального судочинства. № 4. 2016. С. 62-72. https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2016_Starenkyi.pdf

7. Правосуддя щодо неповнолітніх. Флоренція: ЮНІСЕФ, 1998. с. 2.

8. Удалова Л. Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України: монографія. Київ: Вид. Паливода А. В., 2006. 324 с.

9. Ухвала Чуднівського районного суду Житомирської області від 22.09.2017 р. у справі № 294/1548/17. URL: http://www.reyestr.court. gov.ua/Review/69068936 (дата звернення: 22.11.2024).

10. Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 15.11.2016 року у справі № 234/16981/16-к. URL: http://www.reyestr. court.gov.ua/Review/62802882

11. Постанова іменем України 15 вересня 2022 року м. Київ *справа № 711/6180/20 провадження № 51-5324 км 21 URL:* https://protocol.ua/ua/postanova_kks_vp_vid_15_09_2022_roku_u_spravi_711_6180_20/?utm_source=chatgpt.com